

התברלות עדות-המזרח מהעדה הספרדית 1860 – 1914

רחל שרעבי

א. מבוא

העדה הספרדית בארץ-ישראל היתה מורכבת בעיקר ממגורשי ספרד וצאצאיהם,¹ ונסתפחו אליה צאצאי היהודים הותיקים שבארץ (המסתערים) ויוצאי ארצות האסלאם (עדות-המזרח). בתקופת הכיבוש המצרי (1831-1840). גברה העלייה מארצות האסלאם, והעדה הספרדית התבססה. בשלהי המאה ה-19 שוב נחרבו העולים מארצות האסלאם, והם הוסיפו להגיע עד מלחמת-העולם הראשונה, ורובם השתקעו בירושלים.

השלטונות העות'מאניים הכירו רק בעדה הספרדית הכוללת, שמרבית בניה היו נתינים תורכים (רעאיא), כעדה דתית (מילת) יהודית, והנהגתה (החכם-באשי) ייצגה בלעדית את יהודי ארץ-ישראל. קבוצות היהודים האחרות מארצות האסלאם לא הוכרו כיחידות ארגוניות נפרדות, אלא היו כפופות להגמוניה של העדה הספרדית. החל מאמצע המאה ה-19 נתגלו בעדות שונות שאיפות לעצמאות ארגונית, והן החלו ביזמות להקמת מסגרות נפרדות. מ"ד גאון ערך רשימה שעל-פיה נפרדו מן הספרדים עד שנת תרע"ד (1914) 11 עדות מזרחיות. על חלק מהעדות שברשימה (כגון: האפגאנים, הבבלים, הדאגסתאנים), לא מצאתי כל סימוכין ממקורות אחרים שאמנם נפרדו באותו זמן מהספרדים.² ייתכן שהכללתן ברשימה זו מכוונת לתסיסה שפשטה בתוכן נגד הספרדים.

אעמוד במאמרי על הניסיונות הודאיים של פירוד מן הספרדים, עד מלחמת-העולם הראשונה, מצד חמש עדות בלבד: המערבים, הגורגים, הפרסים, הבוכארים והתימנים. אנסה לבדוק את המכאניזם של הפירוד בעדות אלו ואת המכנה המשותף למעשי הפירוד.

פרק מעובד מתוך עבודת-גמר לתואר מוסמך, 'הנהגה וחברה בציבור הספרדי בירושלים כשנים: תרנ"ג-תרע"ד (1893-1914), שנכתבה בהדרכת פרופ' מ' אליאב, המחלקה לתולדות ישראל, אוניברסיטת בראילן, רמת-גן תשמ"ג.

פירוט ההפניות הביבליוגרפיות ראה בסוף המאמר.

1 על עליית יהודי ספרד לארץ-ישראל במשך הדורות, במיוחד מהמאה ה-15, ועל הרכבה והתבססותה של העדה הספרדית בארץ – ראה: גאון, יהודי, ח"א, עמ' 1 ואילך; בן-צבי, ארץ, עמ' 139 ואילך; אלישר, לחיות, עמ' 39-44; אליאב, עמ' 93-95.

2 גאון, ארכיון, תיק מס' I/206. גאון גם לא דייק ברשימתו בציון תאריך הפירוד של כמה עדות. כגון המערבים, שלדבריו נפרדו מהספרדים בשנת תרי"ד, ומקובל שנפרדו בשנת תר"כ.

ב. חמש עדות שנפרדו מהספרדים

1. המערבים

עליית המערבים (יוצאי ארצות המגרב, רובם ממארוקו וחלקם מאלג'יריה ומתוניסיה) לארץ-ישראל עד ראשית המאה ה-19 כללה בעיקר יחידים, מהם רבנים וראשי קהילות. מספרם גדל משנות השלושים למאה ה-19 ואילך, ובמיוחד עם עליית הרב דוד בן שמעון (המכונה: צוף דב"ש) מבראט בשנת 1854.³

לאחר האשכנזים, היו המערבים העדה הראשונה שפרקה מעליה את עול המסגרת הספרדית. אך שלא כעדות מזרחיות אחרות שהלכו בעקבותיה, היא חתמה עם ההנהגה הספרדית הסכמים רבים, שנועדו להסדיר את יחסי שתי העדות וליישב סכסוכים ביניהן. בשנת 1860 הוכתר מאבקם הקשה של המערבים, בראשות מנהיגם הרב דוד בן-שמעון, בהצלחה חלקית, והעדה הספרדית הכירה באוטונומיה פנימית שלהם. בין שתי העדות נחתם הסכם (פשר) ראשון, שחודש בתרל"ד (1874) ובתרמ"ד (1884), ועל-פיו ניתנה למערבים אוטונומיה חלקית, בתנאי שיקבלו את מרות החכם-באשי והנהגת העדה הספרדית. אשר לכספים שהגיעו מחו"ל, הוסכם כי המערבים יקבלו אחוז מסויים מהם. הם גם הורשו לשלוח שד"רים כאופן עצמאי, בתנאי שיקבלו את הסכמת הספרדים ויפרישו להם חלק מהכנסות השד"רות העצמאית. המערבים גם הקימו בית-דין נפרד ובראשו הועמד מנהיגם, הרב דב"ש.⁴

כיוון שהמערבים לא השיגו בהסכמים הללו זכויות מרובות ומאחר שמצוקתם הכספית החריפה בגלל ריבוי העניים⁵ בעדתם, הם הפרו מאוחר יותר את ההסכמים ויחסיהם עם הספרדים התערערו. המערבים נאלצו לשלוח שד"רים עצמאיים, בניגוד להסכמים, ועל רקע זה אירעו התנגשויות חמורות בין שתי העדות. סכסוכים נתגלעו גם-כן על עניינים כספיים אחרים, בעיקר על חלוקת כספי עזבונות, תשלומי מיסים ומיסי קבורה. חמור במיוחד היה הסיכסוך על ענייני קבורה שלווה בתיגרות ובשפיכות-דמים. המערבים התלוננו על מיסי קבורה גבוהים ורצו לייסד חברה קדישא נפרדת, אולם הספרדים מנעו בעדם.⁶

3 על עליות המערבים — ראה: ברנאי, עבודה, עמ' 4 ואילך; שוראקי, עמ' 261 ואילך; בר-אשר, עמ' 191 ואילך; בן-צבי, נדחי, עמ' 115. על הרב 'צוף דבש' ראה גם: ריבלין, עמ' 24; על היות יוצאי מארוקו רוב בתוכם — ראה: בן-צבי, אוכלוסי, עמ' 50; וילנאי, עמ' 183.

4 הפרטים בסוגיה זו ידועים, ראה בעיקר: ברנאי, עבודה. וכאן הועלו רק עיקרי הדברים. תוכנו של ההסכם — ראה: אלמאליח, לתולדות, עמ' 53-56; על מערכת היחסים בין שתי העדות עד שנות ה-80 למאה ה-19 ראה: ברנאי, עבודה, עמ' 31 ואילך; הנ"ל, העדה, עמ' 135 ואילך; גת, עמ' 24-25; אליאב, עמ' 135-137.

5 עד אמצע המאה ה-19 מנו המערבים עשרות נפשות. במחצית השנייה של המאה גדל מספרם למעלה מאלפיים נפש, כרבע מהישוב הספרדי בארץ. ראה טבלאות: בן-אריה, עמ' 407; ברנאי, העדה, עמ' 129; אליאב, עמ' 93-94. על דלותם הרבה של רבים מהם, עיין למשל: מכתבם בארכיון אלישר, תיק מס' 76; וכן: מיכלין, עמ' 40-42.

6 ברנאי, עבודה, עמ' 41.

הסכם שנחתם בין שתי העדות בשנת 1892 ליישוב הסכסוכים ביניהן ושהיה מפורט יותר מקודמיו מילא חלק מתביעות המערבים, ועם זאת הדגיש שוב את תלותם, במידה רבה, להנהגה הדתית הספרדית.⁷ המערבים נאלצו להעביר לעדה הספרדית שיעור גבוה מהכנסתם מתרומות מחו"ל, ולמרות ההנחה בתשלום שניתנה לקבורה לענייהם, לא הותר למערבים להקים בית-עלמין נפרד. גם אחרי הסכם זה לא נפתרו הבעיות הכלכליות של המערבים,⁸ והם קבלו במיוחד על השיעורים הגבוהים של מס העסקיה⁹ שהעיק עליהם. שד"רים נשלחו מטעם העדה המערבית לאסוף כספים,¹⁰ אבל הכספים לא הספיקו לכלכלת עניי העדה המרוכים וגם תמיכת העדה הספרדית לא הספיקה.¹¹

לאחר שפג תוקף ההסכם, נקבעו בשנות תרס"ב ותרע"ג הסכמים חדשים ומפורטים, שהרחיבו במידה רבה את זכויות המערבים: הוגדל חלקם בהכנסות העדה הספרדית, ניתן פטור לענייהם מתשלומי קבורה והוסדרו (בהסכם מתרע"ג) דרכי התשלום של חוב המערבים לעדה הספרדית.¹² אולם גם הסכמים אלה הדגישו את כפיפות המערבים להגמוניה הספרדית: הם שוב חויבו להפריש לספרדים שיעור גבוה מהכנסותיהם מתרומות, נאסר עליהם לשלוח שד"רים לא בהסכמת הספרדים ובית-הדין המערבי נשאר כפוף לחכם-באשי.

אין תימה אפוא שגם הסכמים אלה, ובמיוחד ההסדר לחלוקת הכספים, לא הניחו את דעת המערבים. מספר המערבים גדל, וקודם מלחמת-העולם הראשונה הגיע לשלושת אלפים נפש בקירוב,¹³ אך את צרכי ענייהם המרוכים לא יכלו לספק, לא המערבים ולא הספרדים.¹⁴

העדה המערבית לא השיגה את מטרתה ונשארה תלויה בהגמוניה הספרדית בתחומים של כלכלה והנהגה. עם זאת ההסכמים האחרונים בין שתי העדות, שהגדירו בכירור ובפירוט את התמיכה הספרדית במערבים והרחיבו את זכויותיהם הכלכליות, הביאו לשיפור מסוים ולייצוב היחסים ביניהן.

7 תוכן ההסכם — ראה: אלמאליח, לתולדות, עמ' 75-81.

8 במשך שנות התשעים התפרסמו הודעות בעיתונים על מצבה הירוד של העדה המערבית — ראה, למשל: 'שוועת עניים', חבצלת, תרנ"ה, גל' 9; שם, תרנ"ז, גל' 13; הערת מו"ל חבצלת, תרנ"ט, גל' 44.

9 מס כעבור הפטור מהצבא, שהוטל על נתינים תורכים לא-מוסלמים — ראה: חבצלת, תרנ"ז, גל' 14.

10 על רב יוסף ארוואץ, לדוגמה, שד"ר קהילת המערבים בירושלים, בהסכמת החכם-באשי — ראה: חבצלת, תרנ"ז, גל' 22. על שד"רים נוספים מטעם המערבים עד תרס"ב — ראה: ברנאי, עבודה, עמ' 51.

11 על תמיכת הספרדים בעניי המערבים — ראה, למשל, המורה לצדקה, לשנות תרנ"ב-תרנ"ג; חבצלת, תרנ"ז, גל' 22. אולם גם החכם-באשי, הרב י"ש אלישר עצמו, הודה בחבצלת (שם) באוזלת-יד הספרדים לתמוך במערבים, בשל ריבוי העניים בני כל העדות ונוכח המצוקה הכספית.

12 על הסכמים אלה, שסעיפיהם ברובם זהים — ראה: ברנאי, עבודה, עמ' 42-43. ההסכם מתרע"ג — ראה: גאון, ארכיון, תיק מס' 114.

13 ראה: לוח, לשנת תרס"ז, עמ' 134.

14 אלמאליח, לתולדות, עמ' 139; לוח לשנת תרס"ט, עמ' 87-88.

2. הגורג'ים

ראשוני העולים הגורג'ים (יוצאי גרוזיה) הגיעו לירושלים בשנות השישים למאה ה-19 ומספרם גדל, עד שבשנת תרל"ה הם מנו בירושלים קרוב למאתיים נפש.¹⁵ הגורג'ים הקימו בתי-כנסת, ישיבה, תלמוד-תורה ובשנת תרל"ט בנו לעצמם שכונה על-יד שער שכם מחוץ לחומה.¹⁶

מאבק המערכים להיפרד מהספרדים שימש תקדים לגורג'ים, והם היו העדה המזרחית השנייה שהקימה, בשנת תרכ"ג, מסגרת ארגונית נפרדת.¹⁷ עם זאת הם הוסיפו להיות תלויים בעדה הספרדית, ורק בשנות ה-90 למאה ה-19 ובראשית המאה ה-20, על רקע הגידול המתמיד של מספרם¹⁸ והתיישבות רוב בני-עדתם בירושלים, גברו חיכוכיהם עם ההנהגה הספרדית, והתרחבה התארגנותם העצמית.

גם הרקע למאבקי הגורג'ים עם העדה הספרדית היה כלכלי בעיקרו. בין שתי העדות נתגלעו סכסוכים חמורים על ענייני קבורה והתשלום בעדה, שכן הספרדים הטילו תשלומים גבוהים בעבור קבורת גורג'ים בבית-העלמין הספרדי. הגורג'ים מחו על-כך, ובשנת תרנ"ד ייסדו בית-עלמין נפרד לעדתם. הספרדים ניסו למנוע מהגורג'ים מלייסד את בית-העלמין וכתוצאה מכך פרצו סכסוכים מרים ביניהם, אולם הגורג'ים ניצחו במאבקם זה.¹⁹

בשנת תרנ"ה פעלו הגורג'ים באופן עצמאי, תוך כדי מאבקים עם ההנהגה הספרדית, לגיוס תרומות מארץ-מוצאם, בהתלוננם על כך שענייהם וחכמיהם קופחו על-ידי הספרדים. על הרקע לפרשה זו אנו למדים ממה שכתבו ראשי העדה הספרדית בשנת תרנ"ז בקונטרס 'כנגה צדקה'. לדבריהם, זה למעלה משנתיים, אחדים מהגורג'ים, שכל חפצם לעורר שנאה ומדנים ולקרוע את עדתם מכוללות הספרדים, החלו להשפיע על בני-עדתם להקים מסגרת נפרדת. בהיודוע הדבר לראשי העדה הספרדית לא חשכו כל עמל מנפשם לבקש מהם כי לא תעשה כזאת בישראל וידרשו מהם, כי יבחרו שנים מבני עדתם וישרתו בקדש בבית ועד הכוללות ועין בעין יראו איך

- 15 ראה מכתבם למשה מונטיפיורי: גת, עמ' 23-24.
 16 על עליותיהם ומוסדותיהם של הגורג'ים בירושלים — ראה: ניישטט, עמ' 38-39; בן-צבי, נדחי, עמ' 191; בן-צבי, אוכלוסי, עמ' 94; גת, עמ' 25-26.
 17 על פיזור הגורג'ים — ראה: בן-צבי, נדחי, עמ' 191; בן-צבי, אוכלוסי, עמ' 94; בן-אריה, עמ' 406. אך לא ברור ממקורות אלה כיצד באה לידי ביטוי התארגנותם העצמית של הגורג'ים בשנים ההן.
 18 בתרל"ה מנו הגורג'ים, כאמור, כ-200 נפש, בתרנ"א כבר מנו 600 נפש ובתרט"ט — קרוב ל-1000 נפש — ראה: בן-אריה, עמ' 406; ניישטט, עמ' 38-39; בן-צבי, אוכלוסי, עמ' 94.
 19 ראה: תבצלת, תרנ"ד, גל' 19. עיתון זה הצדיק את טענותיהם בכתבו: "... אחינו הספרדים אשר בבית קברותיהם קברו תמיד (הגורג'ים) את מתייהם לא התנהגו עימם כשורה, ויקחו מהם רב יתר מהדרוש... עם זאת הוא גינה את הגורג'ים על צעד זה, שכן בכך הם 'טפחו על פני חפיצי האחדות טפיחה גדולה ונוראה'. הקרקע לבית-העלמין נידב על-ידי דוד בן קוקיא, שעלה עם משפחתו מגרוזיה בשנת תרל"ל. עליו ועל בני משפחתו האמידה, שנמנו עם מייסדי העדה הגורג'ית — ראה: גאון, יהודי, ח"ב, עמ' 620, הערה 1.

המה מתנהגים עם עניי ות"ח [ותלמידי-חכמים] הגורג'ים ככל אחיהם יושבי ארה"ק [ארץ-הקודש]... אולם הגורג'ים המסיתים לא אבו לשמוע, ואחרי שהשפיעו על חלק מבני-עדתם באימים ובחלקת-לשון להיפרד מהספרדים, נשלח שליח לכל ערי גורג'יסתאן, לשם ביטול הקופות לטובת הספרדים והעברתן לגורג'ים. בית-הדין הספרדי הגיב על כך בחריפות ופירסם בתגובה פסק-דין, שחזק על-ידי החכם-באשי הרב י"ש אלישר, נגד כל ניסיון להוציא את כספי הקופות מרשות כולל הספרדים, שכן רק שליחי כולל הספרדים כשרים לגבותם... וכל הנוגע בהם כנוגע בבכת עינו... וכל המחזק את ידי כת המתנגדים, הוא מחזיק ידי עוברי עבירה, להרוס את מקדש האחדות בירושלים.²⁰

הקונטרס מהווה מקור יחיד לפרשה זו, אף כי הוא חד-צדדי, ועל-כן יש להתייחס בזהירות לכתוב בו, במיוחד לטענה כי רק מיעוט מהגורג'ים הצטרף לכולל הנפרד. ראוי להדגיש, כי הצעת ראשי הספרדים, על-פי הקונטרס, לספח שניים או שלושה מהגורג'ים לועד העדה הספרדית מעידה, כי היה בסיס לטענת העדות המזרחיות בדבר העדר ייצוג בועד זה.²¹

לשם דאגה ותמיכה בעניייהם, יסדו הגורג'ים בשבט תרס"ה את 'חברת עזרת דלים לק"ק גורג'ים'. במבוא לחשבון הכנסה והוצאה מתשרי תרס"ח עד תשרי תרס"ט, שפירסמה החברה, תואר מצבם הקשה של עניי העדה, 'חולים וישישים, אלמנות ויתומים הנאנחים ונאנקים עטופים ברעב בראש כל חוצות',²² וכן סיוע של חברי האגודה להם. גם הקמת חברה נפרדת זו מלמדת על אכזבת הגורג'ים מהעדה הספרדית ועל הצורך שחשו לדאוג בעצמם לענייניהם, ללא תלות בעדה הספרדית.

בשנת תרע"ג הגיעה העדה הגורג'ית להישגים ניכרים. מוסדותיה העצמאיים כללו: בית-עלמין, מקורות הכנסה נפרדים מארץ-מוצאם, בית-דין (על הקמתו אין בידינו ידיעות), נשיא עדה (ישראל חכם שאוילי) וחברת 'עזרת דלים'. הם גם יסדו מוסדות לתורה ולחינוך: תלמוד-תורה 'שארית-ישראל', שהונהגו בו שיטות-הוראה חדשות ושהיה ראשון בין בתי תלמוד-התורה המזרחיים שהנהיג את העברית כשפת-לימוד, וכן שישה בתי-כנסת.²³ עם כל זאת, היתה העדה הגורג'ית כפופה להנהגה הספרדית. אנו למדים על כך, למשל, מפניית גבאי הקהילה הגורג'ית (דוד גבאי סיסא, אברהם בן רפאל וגלאכי שוולי) אל החכם-באשי הרב י"ש אלישר, על רקע מתיחות בעדתם. הם ציינו במכתבם, כי מונו לגבאים על קהילת הגורג'ים על-ידי החכם-באשי הרב אלישר,

20 ראה: כנגה צדקה, עמ' נח-סג.

21 גם ראשי העדה החלבית, לדוגמה, קבלו כי עדתם מונה קרוב לאלפיים נפש, אך מבין המועמדים לבחירת הועד הספרדי לא נכלל איש מהם — ראה: 'מכתב גלוי', השקפה, תרס"ג, גל' לא. על העדר ייצוג התימנים בועד ראה להלן.

22 ראה: חשבון, במבוא.

23 ראה: פריימאן, עמ' 13. על רשמי ביקורו בתלמוד-התורה הגורג'י, כותב א' בן-יהודה: '... כולנו השתוממנו מאד על הקדמה הגדולה שעשתה השפה העברית בהתלמוד תורה הזה במשך זמן כל כך קצר' — ראה: האור, תר"ע, גל' יד.

אלא שעתה נתרופף שלטונם עקב בעלי מחלוקת מקהלים ואין הם יכולים להמשיך בתפקידם, אלא אם-כן יחזק הרב אלישר את מעמדם בכולל הגורגי בכך —

... שיכתוב לנו הרשאה של גבאות בכל תוקף וחזק וחתימה כחותמו גושפנקא דמלכא יר"ה [ירוש הודו] הן בהוצאות והכנסות ולפשר בין אדם לחברו, ולשמוע את דברנו ואם לא יתצעו בפשרתנו נשלח אותם על ידינו לבי"ד ה"ן דכוללות אחינו הספרדים הי"ו...²⁴

3. הפרסים

יהודים בודדים עלו מפרס לארץ-ישראל החל מהמאה ה-16, ורק החל משנת תקע"ו (1815) החלו לעלות קבוצות גדולות יותר, והראשונים היו ממחוז שיראז. רבים מהם השתקעו בצפת וחלקם — בירושלים. בראשית שנות התשעים למאה ה-19 שוב התעוררה עלייה המונית מפרס, וראשונה הגיעו לארץ בטבת תרנ"ב. הם מנו כמאה ועשרים משפחות, רובן ממחוזות שיראז וזרגאן. עולם נוספים מפרס הגיעו בתרנ"ג, בתרנ"ה (מטהראן) ובתרס"ס עד תרע"ד. העולים התרכזו רובם בירושלים.²⁵ בתרס"א מנו הפרסים בירושלים קרוב ל-230 נפש, ובתרס"ט הגיע מספרם ל-1200 נפש.²⁶ רובם היו בעלי משפחות גדולות ועניים מרודים. רבים מהם התגוררו בצרפי פח, בלא מקורות פרנסה, וגם אלה שעסקו במלאכה, בעיקר במלאכת הבניין, התקשו לכלכל את בני משפחותיהם.²⁷

על רקע מצוקתם של יוצאי פרס, פרצו סכסוכים חמורים בינם ובין העדה הספרדית. הפרסים האשימו את העדה הספרדית במצבם הקשה של ענייהם וקבלו, כי אין הם מקבלים כל סיוע, לבד מתמיכה חד-פעמית שנתיית (רוטל מצות לנפש בחג הפסח). לעומת זאת, כשל השתייכותם לכולל הספרדי, אין הם מורשים ואינם מעזים לקבל עזרה כספית מאחיהם בפרס.²⁸

מרירות הפרסים כלפי העדה הספרדית גברה בשנת תרנ"ב, כאשר השלטונות התורכיים הוציאו פקודה לגרש את העולים שהגיעו לא מכבר מפרס לירושלים, אסרו

24 מכתבם (ללא תאריך) — ראה: אלישר, ארכיון, תיק מס' 72.

25 על העליות מפרס עד שלהי המאה ה-19 — ראה: הכהן, עמ' 48; טובי, היהדות, עמ' 69. על העלייה הגוברת משנות התשעים ואילך — ראה: הכהן, עמ' 48-49, 87, 89; מזרחי, יהודי, עמ' 200 ואילך; מזרחי, תולדות, עמ' 85; יערי, הקשרים, עמ' 85; קשאני, עליות, עמ' 10-11, 24.

26 ראה: בן-אריה, עמ' 407.

27 ראה: הכהן, עמ' 50, 59, 107 (מכתבו משנת תרס"א); וראה מכתבו: השקפה, תרס"ד, גל' יד; עיין גם: מזרחי, עמ' 46-47. חיזוק לטענתם ראה: חבצלת, תרנ"ד, גל' יז. ראה גם: 'מארץ הקדושה', הצפירה, תרנ"ד, גל' 37.

28 תלונתו של אחד מראשי העדה הפרסית — ראה: מזרחי, יהודי, עמ' 220; ראה גם מכתבו של ר"ח הכהן: ... 'חשבנו כי כולל הספרדים והועד הכללי יעזרו לנו ... לא עזרו לנו במאומה ... אנחנו החזקנו את העניים בידינו הרפות'... — השקפה, תרס"ד, גל' יד.

למעלה מ-150 איש מהעולים עם נשיהם וטפם והעבירם ליפו. בהיודע הדבר לחכם-באשי, הוא מיהר לפחה וביקש לשחרר את האסורים, אולם בקשתו לא נענתה. ועדה שהורכבה מעסקנים ספרדים ואשכנזים פעלה לשיחרור העולים, במיוחד השתדל הרב יעקב מאיר והצליח להשפיע על מושל יפו לבטל את גזירת הגירוש ולשחרר את העולים בערבות. העולים פוזרו במושבות וחלקם חזר לירושלים.²⁹ הפרסים ראו בעדה הספרדית, למרות פעולות עסקניה לשחרור האסירים, את הגורם האחראי להוצאת פקודת הגירוש ולסבל שנגרם לעולים. הם טענו, כי בוא השיירה הפרסית באותה שנה היה מלכתחילה למורת-רוחם של הספרדים, שחששו כי העניים הרבים שבה יפלו למעמסה על קופת הכולל. ראשי העדה הפרסית פנו פעמים רבות אל העדה הספרדית בבקשה לתמוך בעולים, ועל סמך זה האשימו כי: 'אחד מעסקני העדה הספרדית, ולא נזכיר את שמו, הוא שהודיע למושל ירושלים כי העניים הפרסים מפריעים בבתים ובחנויות בכואם לדרוש מתנות חסד'.³⁰ עוד טענו הפרסים, כי ראשי הספרדים נהגו לשלוח פקיד מיוחד מטעמם, כדי שיבדוק מיהם האמידים מקרב העולים, ושרק להם תותר הכניסה לארץ.³¹

אולם ממקורות שמחוץ לעדה הפרסית משתקפת תמונה מאוזנת יותר על הפרשה. מתיאוריהם עולה, כי פקודת הגירוש נגד העולים מפרס היתה יזומה על-ידי השלטונות התורכיים, ולא באה עקב הלשנה.³² התורכים פעלו משנת 1882 לצימצום העלייה וההתיישבות היהודית בארץ-ישראל ולא התירו לעולים להישאר בארץ יותר משלושה חודשים, מחשש היווצרות בעיה לאומית חדשה בממלכתם. מי שנתפס לאחר תום תקופה זו נקנס וגורש מן הארץ.³³

גם על רקע תשלומי מס העסכריה שנדרשו הפרסים לשלם היתה קיימת מתיחות בינם ובין העדה הספרדית. הפרסים קבלו על שיעורו הגבוה של המס, שהוטל עליהם לשלם לאחר הערכה שנקבעה על-ידי ועד העדה הספרדית, ופנו על-כך בתלונה אל הפחה. מו"ל ה'השקפה' הצדיק את טענות הפרסים והדגיש, כי:

... רבים 'מהמוטלים' היו עניים מרודים כאמת, שאין באפשרותם כשום אופן לשלם את הסכום המוטל עליהם, בפרט מבין התימנים והפרסים. ורבים הוטלו הרבה הרבה פחות ממה שהצדק נותן לפי מעמדם שישלמו ותגדל צעקת העניים...³⁴

29 על פקודת הגירוש ופעולות הועדה — ראה: חבצלת, תרנ"ב, גל' יז, יט; גרייבסקי, חוברת 'בית האוצר', תר"צ, עמ' כב; הכהן, עמ' 52-55; ראה גם כהן רייס (שהיה מחברי הוועדה), עמ' 116-117.

30 הכהן, עמ' 55.

31 הכהן, עמ' 51; מזרחי, עמ' 46.

32 ראה: חבצלת, תרנ"ב, גל' יז, יט; גרייבסקי, 'בית האוצר', תר"צ, עמ' כב; מיכלין, עמ' 77.

33 על המדיניות התורכית — ראה: אליאב, עמ' 259-266.

34 השקפה, תרס"ו, גל' עד.

לשם דאגה לעניים הפרסיים, הוקמה בשנת תרנ"ח, ביוזמת רפאל חיים הכהן,³⁵ 'חברת אוהבי ציון לעדת יהודי פרס בירושלים'.³⁶ בהקמת החברה אפשר לראות את ראשית פעילותם העצמית של הפרסים. החברה מנתה בהיווסדה 15 חברים, ולאחר הפסקה של שלוש שנים, כאשר נותרו בה 6 חברים בלבד, חידשה את פעולותיה והתרחבה. החברה קבעה בתקנותיה, מא' בחשוון תרנ"ח, שכללו 16 סעיפים, את סדרי פעולתה והצהירה, כי בראש תפקידיה התמיכה בעניים והדאגה לחינוך ילדי העדה. ואמנם החברה טיפלה בחלוקת מזון לנצרכי העדה והעמידה לרשותם כלים להשאלה, טיפלה בצרכי החינוך של ילדי העדה ויזמה פעולות חשובות בתחום זה. החברה פתחה בשנת תרס"א תלמוד-תורה בבית-הכנסת שבשכונת הפרסים נווה-שלום, חייבה בשכר-לימוד את המיעוט שהיה באפשרותו לשלם, ואילו הרוב היה פטור משלום. כאשר המקום היה צר מהכיל, רכשה החברה בשנת תרס"ב מגרשים ובנתה תלמוד-תורה בשכונת זכרון-טוביה.

מפעל החינוך העצמאי של הפרסים צבר חובות וראשי החברה נקטו פעולה עצמאית להשגת כספים, בלא הסכמת ראשי הספרדים. מיד הוזמנו ראשי החברה אל החכם-באשי הרב י"ש אלישר. בין הצדדים נקבע הסדר, שעל-פיו יקבלו ראשי החברה סך 500 פראנק זהב שהגיע להם, אך בתנאים מסוימים: הכספים יימסרו להם רק ברשות החכם-באשי ובחתימתו, ויועברו באמצעות אלברט ענתכי, נציג חברת כ"ח. כאשר לשכר המלמדים, הם יבואו בעצמם מדי חודש ויקבלו עשרים פראנק כל אחד. למרות קבלת הכספים, חזק ההסכם את שליטת העדה הספרדית בפרסים וביטא את מגמתה למנוע כל ניסיון להשגת מקורות כספיים שלא באמצעות הכולל הספרדי. בשנת תרס"ה החלה החברה בבניית תלמוד-תורה רחב יותר וכן הקימה ישיבה, שבה למדו תלמידי-חכמים מספר שעות ביום וקיבלו מהחברה תמיכה מסוימת.³⁷

חברת 'אוהבי-ציון' לא הצטמצמה בפעילות סוציאלית-חינוכית, אלא היתה ארגון שאיחד את יהודי פרס בירושלים ופעל למעשה כועד העדה. כך, בשנות תרס"א ותרס"ז, כאשר נדרשה העדה על-ידי הקונסול הפרסי לשלם סכומי-כסף גבוהים בעבור מס דרכון, נפגשו עמו ראשי החברה, בשם העדה,³⁸ וגם פנו אל רבני קושטא, תיארו את המצוקה הכספית הקשה של בני-עדתם וקבלו על השיעורים הגבוהים שנגבו

35 נולד במחוז שיראז שכפרס בשנת תרמ"ג (1883). משפחתו עלתה לירושלים בשנת תר"ן. על חולדותיו — ראה: הכהן, במבוא. ספרו זה (אבנים כחומה) הוא מקור חשוב לקורות העדה הפרסית בירושלים ולפעולות חברת 'אוהבי ציון'. ראה גם: מזרחי, יהודי, עמ' 220.

36 המונח 'אגודה' נאסר מטעם הממשלה, כיוון שהפרסים היו כפופים לספרדים, לכן קראוה בשם חברה — ראה: הכהן, עמ' 89, הערה 1.

37 על פעולות החברה ועל תגובת הספרדים — ראה: הכהן, עמ' 90-98, 102-103; מזרחי, יהודי, עמ' 220-221. ייתכן שבשל ההפסקה שחלה בפעולות החברה כתב מזרחי (בעמ' 220) שהחברה נוסדה בשנת תרס"א.

38 במכתב משנת תרס"ב חתמו ראשי החברה: 'ראשי עדת פרס פנה"ק ירושלים'... — ראה: הכהן, עמ' 112; בתרס"ז חתם ר"ח הכהן: '... בשם כל העדה הנשיא רפאל חיים הכהן' — שם, עמ' 133.

מהם על-ידי הקונסול. מאמצייהם הוכתרו בהצלחה, ובשנת תרס"ז חדלו להציק ליוצאי פרס.³⁹ גם בתמוז תרס"ג, עת נתכנסה בזכרון יעקב 'הכנסייה הראשונה לבני ישראל בארץ-ישראל' בראשות מנחם אוסישקין, להקמת ארגון כללי-יהודי ארץ-ישראלי — שלחה חברת 'אוהבי-ציון' את נציגיה: רפאל חיים הכהן וסימן-טוב אמין, כצירי העדה הפרסית בירושלים.⁴⁰

לבד מ'אוהבי ציון' פעלה, אם-כי בהיקף מצומצם יותר, גם חברת 'שלום ורעות', שנוסדה בשנת תרע"ג על-ידי עולים שעלו מפרס בשנת תר"ס, רובם מבושהר. החברה, שבראשה עמד הסוחר יחזקאל דרוויש, הוקמה כמטרה להגיש סעד לעניים יוצאי בושהר. החברה פעלה עד סוף שנת תרע"ד, וכיוון שחדלו להגיע תרומות מחו"ל, בגלל המלחמה, פסקו פעולותיה כליל. גם הקמת חברה זו היא עדות לצורך של יהודי פרס לדאוג לענייהם, לאחר שנאשו מועד העדה הספרדית.⁴¹

יש להדגיש, כי כל המאמצים של יוצאי פרס, במיוחד של 'אוהבי-ציון', לפעול כעדה עצמאית ולהשתחרר מההגמוניה הספרדית עד למחמת-העולם הראשונה, היו בגדר שלבי התארגנות בלבד. רק לאחר המלחמה הם השתחררו מהאפוטרופוסות הספרדית והקימו 'ועד כללי לעדת יהודי פרס', שנבחר בכחירות כלליות וחשאיות.⁴²

4. הבוכארים

עולים בודדים מבוכארה הגיעו לארץ-ישראל כבר בשנות השלושים למאה ה-19, אבל עלייה יותר גדולה משם החלה רק בשנת תרל"א (1871), ועמה נמנו אישים דגולים ותלמידי-חכמים, שהתיישבו בירושלים. בשנות השמונים ובעיקר בראשית שנות התשעים, לאחר ששופרו דרכי התחבורה והביטחון בדרכים בבוכארה ולאחר שהתקשרו יהודיה עם תנועת 'חובבי-ציון' ברוסיה, החלה עלייתם ההמונית של יהודי בוכארה. רובם התרכזו בירושלים, ומספרם גדל בהתמדה.⁴³ בשנת תרנ"א הם מנו 500 נפש, בתרס"א — 530 בקירוב, ובתרע"ג מנו 917 נפשות.⁴⁴

על אף הריבוי המהיר של העולים מבוכארה בירושלים, הם לא ניהלו מאבקים עם

39 על המשא-ומתן עם הקונסולים והמכתבים לקושטא — ראה בהרחבה: הכהן, עמ' 104-112, 135-126.

40 ראה: הכהן, עמ' 113 ואילך; מזרחי, יהודי, עמ' 221. על הוועדה בהרחבה — ראה: אליאב, עמ' 334-332.

41 ראה: הכהן, עמ' 112; מזרחי, יהודי, עמ' 221.

42 על הוועד ותקנותיו — ראה בהרחבה: מזרחי, יהודי, עמ' 221-222.

43 על העליות מבוכארה עד שנות השמונים למאה ה-19 — ראה: קשאני, יהדות, עמ' 26; בן-יעקב, עמ' 108-105; בן-צבי, נדחי, עמ' 178; טובי, היהדות, עמ' 70. על העליות משנות השמונים עד 1914 — ראה: גרייבסקי, 'עדת הבוכארים בירושלים', תרצ"ג, עמ' 3; יערי, הקשרים, עמ' 85; יערי, ספרי, עמ' 16; בן-יעקב, עמ' 105; אידלזון, עמ' 324; התרות, תרס"ט, גל' ד; התרות, תרע"ד, גל' קלט.

44 ראה: פריימאן, עמ' 12; בן-אריה, עמ' 407.

ראשי העדה הספרדית ולא הקימו מוסדות נפרדים, אלא שנים ספורות לפני המלחמה. למעשה, היו יהודי בוכארה קשורים עם העדה הספרדית ונוצר שיתוף-פעולה הדוק ביניהם. ההסבר לכך הוא, שיהודי בוכארה קיבלו מהעדה הספרדית מורים וחוננים, שהנהיגו בקירבם את המנהגים הספרדיים בתפילה ואת ההגייה הספרדית בלשון.⁴⁵ גורם נוסף בעל חשיבות מרובה הוא שהבוכארים, בניגוד כולט לשאר עדות, לא ידעו מצוקה כלכלית. להיפך, מרובים היו האמידים בתוכם, והם ואחיהם שבבוכארה הצטיינו בתרומותיהם לטובת מוסדות חינוך וחסד שונים בירושלים, לרבות מוסדות העדה האשכנזית.⁴⁶ עושרם של יוצאי בוכארה היה כה כולט, עד כי 'חברת חובבי ציון מק"ק בוכארה וסביכותיה' שהוקמה בשנת תרמ"ט, פירסמה בשנת תרס"ד תקנות, בדבר ביטול מנהגים שהבליטו את עושרם. בין היתר אסרו לשלוח איש לרעהו: מתנות כסף או שווה-כסף, דברי מתיקה ומגדנות בימי שמחות; אסרו להראות את הנדוניה, כדי לא לבייש את מי שאין לו; ועוד. לתקנות אלו, הדומות לתקנות של קהילות גדולות בגרמניה ובאיטליה במאות-השנים הקודמות — צירפו הסכמתם גם הבוכארים של שכונת 'נחלת-שבעה' להסכמת אחיהם משכונת רחובות.⁴⁷

הבוכארים גם התפרסמו בהתארגנותם ובתמיכתם בנצרכים בני עדתם. בשנת תרנ"ב ייסדה 'חברת חובבי ציון מק"ק בוכארה וסביכותיה' את שכונת הבוכארים רחובות, שהיתה מרכזם בירושלים. השכונה היתה ידועה באמידותה, ברחובותיה היפים והרחבים ובמוסדות-הציבור המפוארים שבה, בהם מוסדות דת ומוסדות חסד רבים.⁴⁸ הבוכארים תושבי השכונה גם ייסדו בשנת תרע"ב את אגודת 'משכיל אל דל' לסיוע לחולים עניים.⁴⁹

כשל מצבם הכלכלי המבוסס של יהודי בוכארה וקשריהם עם ראשי הספרדים, נוצר ביניהם שיתוף-פעולה הדוק בשליחת שד"רים לבוכארה. הרב יעקב מאיר, מהרבנים והעסקנים הבולטים של הספרדים, היה השליח הירושלמי הראשון מטעם הספרדים לערי בוכארה. הוא יצא בשנת תרמ"ד ונודעה לו השפעה רבה עליהם: הוא הפיץ תורה, קבע תקנות בענייני דת, ובהשתדלותו נרכשה החלקה שעליה נבנתה שכונת הבוכארים רחובות. מייחסים להשפעתו גם את התעוררות העלייה ההמונית מבוכארה בשנות השמונים.⁵⁰ עוד בשנת תרמ"ט נקבע הסכם בין העדה הספרדית לעדה הבוכארית,

45 פריימאן, עמ' 12-13; בן-צבי, נדחי, עמ' 168; פנחסי, עמ' 182.
 46 ראה: ילין, עמ' 30, 230; פרוש, עמ' 134-135; טג'ר, עמ' 78; פירסט, חלוצי, עמ' 10. גם גרייבסקי (לעיל, הערה 43), כתב: 'מלפני כחמישים שנה התחילה תנועה בין אחינו יוצאי בוכרה לנסוע לירושלים באו בהמון ובממון... היא היא שהעטירה את ירושלים החדשה בבניינים גדולים, יפים והדרורים'.
 47 על החברה ופעולותיה ראה פנחסי, עמ' 181; פירסט, ירושלים, עמ' 112; בן-צבי, נדחי, עמ' 178-179.
 48 על שכונת רחובות — ראה למשל: קשאני, יהדות, עמ' 22, 26-30; פנחסי, עמ' 181-182; פירסט, ירושלים, עמ' 113.
 49 יערי, ספר, עמ' 10-12.
 50 פנחסי, עמ' 182; קשאני, יהדות, עמ' 20-22.

שעל-פיו לא יישלחו שליחים מטעם העדה הבוכארית לבוכארה אלא פעם אחת בשנה בלבד, לשם מכירת אתרוגים ולולבים, ומחצית הרווחים מהמכירה יופרשו לכולל הספרדי. בתמורה על כך, שלחו ראשי הספרדים אזהרה לבוכארה לכל יקנו ארבעה מינים, אלא משליחים שהגיעו לבוכארה למטרה זו. מאז שימשה בוכארה מקור חשוב לשד"רות, והשד"רים (ספרדים ובוכארים) שנשלחו אליה הזרימו כספים רבים לקופת הכולל הספרדי.⁵¹

אולם בראשית המאה העשרים, בעקבות המאבקים הפנימיים הממושכים ואי-הסדרים החמורים ששררו בעדה הספרדית כתוצאה מהמחלוקת הממושכת על הרבנות, החליטו יהודי בוכארה להינתק מההנהגה הספרדית ולכונן מוסדות עצמאיים.⁵² בשנת תרע"ב הקימו בשכונתם בית-דין מיוחד לעדתם, שהחל בפעולות עצמאיות מיד עם הקמתו. כך, למשל, פירסם בית-הדין אזהרות ומודעות שקבעו את יום א' בלבד כיום חלוקת הצדקה לעניים שחיזרו על פתחי בתי הבוכארים. באותה שנה הם גם תיכננו להקים בית-עלמין נפרד לעדתם,⁵³ אולם עד פרוץ מלחמת-העולם הראשונה אין ידיעות על ייסודו. לעומת זאת, עוד לפני המלחמה הקימו הבוכארים ועד עדה.⁵⁴ אולם למרות הקמת מוסדות עצמאיים אלה, הוסיפו הבוכארים להיות כפופים להנהגה הספרדית ולחכם-באשי — כבעל הסמכות הייצוגית היחידה כלפי השלטונות וכסמכות התורנית העליונה של הישוב.

5. התיימנים

על העדה התיימנית ויחסיה עם הספרדים מרובות הידיעות, בעיקר מאת בני תימן,⁵⁵ בעוד שמועטים המקורות בנדון מאת הספרדים. בשל כך נפגמת נקודת-הראות המאוזנת בדבר השתלשלות המאורעות.

(א) הרקע לפירוד מהכולל הספרדי בתרס"ח

קבוצות יהודים במספר ניכר עלו מתימן לארץ-ישראל החל משנת תרמ"ב, יחידים עלו

51 ראה: יערי, ספרי, עמ' 10-12. לדוגמה: הרבנים אליהו משה פאניז'יל ויצחק אשכנזי נשלחו לבוכארה בתרס"ח. רב בנימין ב"ר הכהן, שעלה מבוכארה בתרמ"ה, יצא לשם כשד"ר בשנות 1891-1892, בשנת ב'1896 ובשלישית ב'1899, ואסף סכומים גבוהים. ספרו זכרון לפני ה' כולל חשבון מפורט של הכספים שנאספו בבוכארה וניתנו לראשי העדה הספרדית.

52 ראה: פריימאן, עמ' 12-13; 'קרע חדש', החרות, תרע"ב, גל' מד.
53 החרות, תרע"ב, גל' מד, מז.

54 לא ברורה שנת ייסודו של הועד. פריימאן, עמ' 12-13; בן-צבי, נדחי, עמ' 168; בן-אריה, עמ' 406 — כתבו כי הבוכארים נפרדו מהספרדים בתרכ"ח (1868), ואילו גאון, ארכיון, תיק מס' 206 // מצייין, כי הם נפרדו בתרנ"א (1891).

55 מלבד מקורות בני-התקופה, ראה: דרויאן, עבודה, פרקים ב-ו; ניני, ח"א, פרק תשיעי; טובי, לתולדות, עמ' 192-215. פרטי הפרשה ידועים, ואסתפק להלן בהעלאת עיקרי הדברים.

עוד קודם לכן, ומאותה שנה לא פסקה כמעט העלייה מתימן.⁵⁶ רוב העולים התיישבו בירושלים. בשנת תרמ"ז הם מנו 443 נפשות ובתרע"ג מנו כבר 2874 נפשות.⁵⁷ בקרב העולים מתימן שררה דלות רבה, הם סבלו ממחסור חמור בדירות, ואפילו בעלי-המלאכה שבהם השתכרו מעט.⁵⁸ הנוקמים בקרב התימנים לא קיבלו עזרה סדירה והאשימו את ראשי הספרדים כאחראים למצוקתם הקשה. על-פי טענתם, לאחר שעלו מתימן הבטיחו להם ראשי הספרדים תמיכה חומרית קבועה במשפחות העניות ותמיכות נוספות, אולם הפרו את התחייבותם והקציבו להם סכומים זעומים בלבד. וזאת על אף העובדה, שיצאו שד"רים מרובים לתימן מטעם הספרדים והזרימו כספים לקופת הכולל הספרדי. את הצמצום ההדרגתי של הסיוע שנתנה העדה הספרדית לתימנים אפשר אולי להסביר במצוקתה הכספית ובריבוי ענייה שלה.⁵⁹

התימנים גם קבלו על תשלומי הקבורה הגבוהים בעד ענייהם, שחוייבו לשלם לספרדים.⁶⁰ עוד קבלו התימנים, כי הספרדים כופים עליהם את מנהגייהם, במיוחד בענייני אישות.⁶¹ אולם סלע-מתחלוקת עיקרי בין שתי העדות, שעירער את יחסיהן, שימש הויכוח על תשלומי מס העסקריה. בהתחלה נשאו הספרדים בנטל העיקרי של המס, אולם מחוסר אמצעים התקשו התימנים לעמוד גם בנטל המזערי של מס זה שחוייבו לשאת בו, ובשנת תרנ"א נאסרו נכבדיהם כיוון שלא שולם חלקם של בני עדתם במס.⁶²

הריב בין שתי העדות על ענייני כספים הניע את ראשי התימנים בשנת תרנ"ה לשלוח שד"ר עצמאי לתימן, את הרב אברהם אלנדאף, מראשי העדה ומעסקניה הבולטים,⁶³ והוא קיבץ כספים וקבע קופות חדשות למען העדה התימנית בירושלים. פעילות זו עוררה את זעמם של פרנסי הספרדים, הם שלחו מכתב-מחאה חריף לרבני צנעא ותבעו להעביר את כל כספי התרומות לקופת הספרדים. הגיב על כך במכתב

56 על העלויות מתימן עד שנות השמונים למאה ה-19 — ראה: דרויאן, עבודה, מבוא, עמ' 10; אלמאליח, מארי, עמ' 245. על העלייה מתרמ"ב ואילך — ראה, למשל: בן-צבי, נדחי, עמ' 97; רצהבי, עליית, עמ' קסג-קעא; דרויאן, עבודה, עמ' 19 ואילך; ניני, עמ' 179 ואילך. ראה גם ידיעות בעיתונות, כגון: החרות, תרס"ט, גל' א; תרע"ד, גל' קסו, רלח.

57 נתונים על גידול העדה בירושלים — ראה: השקפה, תרס"ח, גל' צב; פריימאן, עמ' 10; בן-אריה, עמ' 407; דרויאן, עבודה, עמ' 40, 62, 73.

58 ראה, למשל: רצהבי, בואי, עמ' 315-322; מגילת תאניה; מיכלין, עמ' 40-42; דורי, עמ' 19, 25; רצהבי, תעודות, מסמך א, עמ' 256; 'בארץ הקדושה', הצפירה, תרנ"ד, גל' 37; דרויאן, עבודה, עמ' 20.

59 את טענות התימנים — ראה: מגילת תאניה; רצהבי, זכור, עמ' 162; 'מכתבים מירושלים', הפועל הצעיר, תרס"ח, גל' א. על הפרשה בהרחבה — ראה: רצהבי, שד"רים, עמ' 427-453; טובי, שלוחי, עמ' 14-19.

60 ראה: רצהבי, תעודות, עמ' 255; צארום, עמ' 45. כאשר ייסדו התימנים בית-עלמין נפרד בשנת תר"ע, גינה אותם החרות (תר"ע, גל' 132) בטענה, שרוב התימנים נקברו עד אז חיים בהר-הזיתים. ראה: מגילת תאניה.

61 מגילת תאניה; דרויאן, עבודה, עמ' 60-61.

62 על הרב אלנדאף ועל יומן זכרונותיו, הכולל פרשה זו, ראה: רצהבי, זכור, במבוא ומעמ' 150 ואילך. על שליחותו ראה גם: יערי, שליחים, עמ' תכג.

חריף הרב אלנדאף, בהסכמת רבני צנעא, שבו פורטו טענות התימנים. הפרנסים הספרדים נאלצו לוותר על כספים אלה, אולם תגובתם החריפה הרתיעה את ראשי התימנים והם לא העזו לשלוח שד"רים עצמאיים נוספים,⁶⁴ עד פרישתם מהספרדים בשנת תרס"ח. בפרק-ביניים זה, עד שנת תרס"ט, יצאו שלוחים משותפים רבים מטעם שתי העדות, והכספים שקיבצו נמסרו לידי הספרדים.⁶⁵

בהתחלת המאה העשרים החריפו היחסים בין שתי העדות בגלל צמצום התמיכה הספרדית בעניי התימנים והגדלת חלקם של התימנים בתשלום מס העסקריה. הועד הספרדי טען, כי רוב התימנים הם בעלי-מלאכה המשתכרים יפה ועליהם לשאת יותר בנטל המס. ואמנם בראשית המאה העשרים, בהשוואה לשנות השמונים והתשעים למאה ה-19, חל שיפור במצבם הכלכלי של רוב התימנים. על-כן תביעת הספרדים מהם היה לה יסוד, אלא שהיתה מופרזת והתימנים לא יכלו לעמוד בתשלומים המוגדלים. בשל כך נאסרו חלק מהתימנים שהיו חייבים בתשלום, וכני עדתם החלו לנהל מאבקי פרישה נגד העדה הספרדית.⁶⁶

המחלוקת על הרבנות בעדה הספרדית, משנת תרס"ו ואילך, חיזקה את מגמת הפירוד. התימנים תמכו בבחירת הרב יעקב מאיר לכהונת החכם-באשי. עם מינויו הוא העניק לתימנים כתב-זכויות בשבט תרס"ז, המקנה להם זכויות נרחבות בהכנסות ובייצוג בועד הספרדי.⁶⁷ (כתב-זכויות זה מעלה סימני-שאלה בדבר הזכויות שקיבלו התימנים מועד העדה הספרדית קודם לכן.) אולם בחירת הר"י מאיר נתבטלה באותה שנה, וההסכם בינו ובין התימנים לא מומש. כאשר מונה יריבו, הרב אליהו משה פאניזיל, למ"מ חכם-באשי, הוא רצה לנקום בתימנים. בשל כך ובשל מיעוט הכנסותיה של העדה הספרדית, כתוצאה מהמחלוקת על הרבנות, הוחמר היחס כלפי התימנים.⁶⁸ על-כן גברה התסיסה בקרב התימנים והתחזקה החלטתם להיפרד מהספרדים. הרב אברהם אלנדאף יצא בתמוז תרס"ז בשליחות הקהילה התימנית בירושלים אל קושטא, לבקש את התערבותו ותמיכתו של החכם-באשי שם, הרב משה לוי. אולם ממכתב שפירסם הרב משה לוי בתרס"ח מתברר, כי לא עמד לצידם של עולי

64 ד' ילין ציין (אלול תרנ"ו): 'אמנם היו גם ימים אשר חלמו להם אחינו אלה חלומות על דבר יסוד "כולל תימן" וחלוקה תימנית... אך כולל הספרדים תקיף הרבה... ודבר שלח אליהם בחזקת-היד ויחדלו... — ראה: ילין, עמ' 77.

65 ראה: יערי, שליחים, עמ' תכז-תכח; טובי, שלוחי, עמ' 19 ואילך ועמ' 33.

66 ראה: רצהבי, תעודות, עמ' 256-262; דרויאן, עבודה, עמ' 76-82; ראה גם: השקפה, תרס"ו, גל' עד; 'מכתבים מירושלים', הפועל הצעיר, תרס"ח, גל' א.

67 כתב-הזכויות מצוי בועד העדה התימנית, ארון 3, תיק מס' 118; 'ועד העדה הספרדית — הפרדות התימנים מהספרדים'. וראה: רצהבי, זכור, עמ' 181. על תמיכת התימנית בר"י מאיר — ראה גם: רצהבי, תעודות, מסמך א, עמ' 258.

68 ראה: חבצלת, תרס"ט, גל' 34; גם מכתב ראשי העדה התימנית מכ"ג אדר א, תרס"ח (1908), אל הפקו"א, ארכיון, ארון ד תיק מס' 6.

תימן במאבקם וכתב במפורש כי עליהם לסור למשמעת הרבנים הספרדיים ולבקש שלום בין שתי העדות.⁶⁹

רק עם מהפכת התורכים הצעירים ביולי 1908 הצליחו התימנים להשתחרר סופית מהכפיפות לקהילה הספרדית. באייר תרס"ח התכנסו בני תימן בירושלים ובחרו במסודות העצמאיים המרכזיים של העדה: הועד הגשמי, הועד הרוחני ובית-דין.⁷⁰ בקרב העדה התימנית לא שררה תמימות-דעים ביחס לפרישה, והמיעוט בראשות מארי יחיא צארום נשאר נאמן לכולל הספרדי.⁷¹ כתגובה לפרישה, תבע הכולל הספרדי את הכולל התימני בסיוון תרס"ח לדין-תורה לפני רבנים ספרדיים ואשכנזיים. אולם ראשי העדה התימנית סירבו להתדיין על הפרישה.⁷²

(ב) פעילות הכולל התימני העצמאי בשנות תרס"ח-תרע"ד

ועד העדה התימנית החל, לאחר הפרישה מהספרדים, בפעולות עצמאיות נרחבות. בהשוואה עם עדות-המזרח האחרות, הרחיקה לכת העדה התימנית בניחוחה מן הספרדים ובנינון מוסדות עצמאיים. הרוב המוחלט של התימנים השתייך לכולל התימני העצמאי. עם זאת הכספים שעמדו לרשותו היו מעטים והעניים בקרב העדה — מרובים, ומעתה גם הוכרחה העדה לשאת בעצמה בנטל המיסים. ואמנם הנהגת התימנים פעלה במרץ לגיוס מקורות-מימון, היא הסתייעה בעשירי התימנים, פירסמה מודעות בעיתונות, הטילה על בני העדה מס חודשי ומסי-קהילה עקיפים וכן שיגרה שד"רים רבים לגיוס תרומות באירופה.⁷³ פעולות אלו הצליחו להגדיל את הכנסות הכולל התימני.

ראוי לציין את שליחות השד"ר רבי יעקב חאגי' לבוכארה, בסיוון תרס"ט, לגיוס תרומות לכולל התימני. הוא צויד, לבד מאיגרתם של ראשי התימנים, גם בהמלצות

69 מכתב הרב משה לוי — ראה: חבצלת, תרס"ח, גל' 30; ראה גם: דרויאן, עבודה, עמ' 87-88.

אולם מדברי הרב אלנדאף עולה, כי הוא השיג מכתב חריף מראש רבני קושטא אל ראשי העדה הספרדית בירושלים, ובו התראה שיחדלו לרדוף את התימנים ויעניקו להם זכויות שוות. אם לא-כן, הוא ישלח פרמאן אל ראשי העדה התימנית לייסוד בית-עלמין. על שליחותו, על-פי זיכרונותיו — ראה: רצהבי, זכור, עמ' 183-185; רצהבי, תעודות, מסמכים ט' ז'.

70 ראה: רצהבי, זכור, עמ' 185. הודעה גלויה על הפירוד — ראה: השקפה, תרס"ח, גל' סח.

71 על הפילוג הפנימי בקרב התימנים בפרשה זו — ראה בהרחבה: רצהבי, תעודות, מסמכים ו, ז; דורי, עמ' 26; אלמאליח, מארי, עמ' 248. בשנת תר"ע הצטרף הרב צארום לכולל התימני — ראה: 'הודעה גלויה', החרות, תר"ע, גל' 106.

72 ראה: רצהבי, תעודות, מסמך ח, עמ' 284. בדברי המבוא שלו (שם, עמ' 251) ציין רצהבי, כי התימנים הופיעו לבירור לפני הרבנים הנוכחים וזכו בתביעותיהם. אך לא כך היה. רק בשנת תר"ע, כאשר נתבעו התימנים שנית לדין-תורה לאחר שרכשו קרקע לייסוד בית-עלמין — הם הופיעו לפני הרבנים (ראה: רצהבי, זכור, עמ' 186-187).

73 על גיוס הכספים — ראה בהרחבה: דרויאן, עבודה, עמ' 95-99; על מודעות בעיתונים — ראה: ארכיון, למשל: החרות, תרס"ט, גל' 1. שדרים — ראה: ארון 3, תקים: 34, 36, 96, 104; פריימאן, עמ' 10.

מראשי עדת הבוכארים בירושלים אל אחיהם בבוכארה לתרום בעין יפה לתימנים, כיוון שהם נזקקים יותר מכל כולל אחר.⁷⁴ זו תופעה בעלת משמעות, המדגימה שיתוף-פעולה בין עדות מזרחיות על רקע פירודן מהכולל הספרדי.

בשנת תר"ע הוקם בית-עלמין תימני נפרד בהר הזיתים ובתרע"א הוקמה חברה קדישא נפרדת ונקבעו תקנותיה.⁷⁵ התימנים אף ייסדו בית-מטבחים נפרד לעדתם.⁷⁶ בתחום החינוך — הרחיבו התימנים את תלמוד-התורה 'תורת-אור', שנוסד בראשית שנות התשעים, ושיפרו את תוכנית הלימודים שלו; יסדו את ישיבת 'חיי שלום' בשכונת נחלת-צבי, אשר תוכנית-הלימודים בה כללה גם מקצועות חול (כתיבה עברית, ערבית וחשבון).⁷⁷

לאחר שנפרדו התימנים מהספרדים לא שררו בדרך-כלל יחסים תקינים בין שתי העדות. ראשי הספרדים התעלמו לעיתים קרובות מהכולל התימני, כגון בחלוקת כספי קרנות לתימני-חכמים, ועל כך הגיבו ראשי התימנים במכתבי-תלונה מרובים.⁷⁸ אך יש גם דוגמאות ליחסים טובים בין שתי העדות.⁷⁹

בתקופת מלחמת-העולם הראשונה נקלעה העדה התימנית למשברים כלכליים קשים ומוסדותיה שותקו. רק עם כיבוש הארץ בידי הבריטים החלה העדה להתאושש.⁸⁰

ג. סיכום

הגורמים לפירוד העדות המזרחיות מן העדה הספרדית בתקופה זו היו דומים ביסודם. (1) עד אמצע המאה ה-19 בערך היה מספרם של בני העדות המזרחיות השונות בירושלים קטן מכדי שיוכלו להתארגן במסגרות עצמאיות. ריבוי מספר העולים ברבע האחרון של המאה הגביר את כוחן של כמה עדות ואת שאיפתן להנהגה עצמאית נפרדת מן הספרדים. הגידול המספרי של העדות הללו גם הבליט את השוני בינן ובין הספרדים: באורח-החיים, במנהגים ובלשון.

- 74 על שליחותו — ראה: רצהבי, בואי, עמ' 332-338.
- 75 ראה: רצהבי, זכור, עמ' 186-187; החרות, תר"ע, גל' 129; רצהבי, תעודות, מסמך יב.
- 76 ראה: פריימאן, עמ' 10.
- 77 על פעילותם בתחום זה — ראה: רצהבי, עמ' 190-191; תם, עמ' 19; דרויאן, עבודה, עמ' 102-103.
- 78 ראה: דרויאן, עבודה, עמ' 106-107; דרויאן, גאסטר, איגרת ד (חשוון תרע"א), עמ' 181-183 (תלונה על קיפוחם בעיזבון מונטיפיורי).
- 79 לדוגמה: בשנת תרע"ג ביקר החכם-באשי של ירושלים, הרב משה פראנקו, אצל ראש העדה התימנית בירושלים הרב שלום אלשיך, ובמוסדות החינוך שלה. החרות (תרע"ג, גל' עב) ציין: 'זוהי הפעם הראשונה שחכם-באשי מבקר את הקהילה התימנית, ולכן עשה הביקור הנזכר רשם חזק על עדת התימנים'.
- 80 רצהבי, זכור, עמ' 188; תם, עמ' 22.

(2) הצלחת העדה האשכנזית להינתק מהעדה הספרדית ודאי עודדה את העדות המזרחיות בשאיפתן לעצמאות ארגונית.

(3) בני העדות המזרחיות מתחו ביקורת קשה על העדה הספרדית, שלדבריהם לא היתה מושתתת על יסודות עממיים ובהנהגתה לא יוצגו העדות המזרחיות השונות. ואמנם כדי למנוע את התבדלותן של כמה עדות, הוציעו להן ראשי הספרדים לצרף את נציגיהן להנהגת הועד הספרדי. מכאן שהיה יסוד לטענת העדות בעניין זה.

(4) המאבקים הקשים והממושכים שפרצו בקרב הספרדים לאיוש כהונת החכם-באשי (שנת תרס"ו ואילך), שהחלישו את כוח עדתם ועירערו את שליטתה, זימנו שעת-כושר לעדות המזרחיות להינתק מהאפוטרופסות הספרדית.

(5) מבין כל המניעים השונים לפילוגים אלה, הגורם הכלכלי היה זה שהכריע את הכף. בקרב העדות המזרחיות רבו העניים, מחוסרי-הדיור ומשוללי הפרנסה עד כדי רעב. העדות האשימו את ההנהגה הספרדית במצוקה הכלכלית הקשה והטיחו כלפיה טענות כבדות-משקל, כגון: התמיכה הזעומה בעניי העדות השונות מקופת העדה הספרדית; השיעורים הגבוהים שחוייבו בני העדות המזרחיות לשלם לקופת הכולל הספרדי, בגין תשלומי קבורה, עזבונות והשתתפות בנטל המיסים (במיוחד מס העסקייה). להפרכת טענות אלו, נהג ועד העדה הספרדית בדיווחיו על הכנסותיו והוצאותיו, שפורסמו בחוברות 'המורה לצדקה', להבליט את תמיכתו בעניי העדות השונות.⁸¹

הסתירה בין טענות העדות המזרחיות ובין דברי ההנהגה הספרדית יסודה בכך, שהעדה הספרדית אמנם תמכה בעניי העדות וגם שילמה מקופתה את המיסים לממשלה בעבורם. אולם בשל מספרם הגדל של עניי העדות, שנפלו למעמסה על קופתה, ובשל המחלוקת הפנימית הממושכת על הרבנות הספרדית, שהביאה לדלדול הכנסותיה, התקשה הכולל הספרדי לענות על הצרכים המרובים.⁸² משנוכחו בני עדות-המזרח לדעת, כי חלק גדול מן התרומות לקופת הכולל הספרדי באו מארצות-מוצאם, גברה בקרבם הרגשת הקיפוח והמרירות. כתוצאה מכך הם החלו במאמצים להקים מסגרות רשמיות נפרדות, כדי להנות ככל האפשר מכספים אלה. ואמנם שליחת השד"רים מטעם העדות, שלא בהסכמת ראשי הספרדים, היתה הביטוי המובהק לפעילותן העצמאית. שיגור השד"רים היה בדרך-כלל סלע המחלוקת בין העדות ובין הנהגת הספרדים.

81 עיין לדוגמה, בפנקס 'המורה לצדקה', תמוז תרנ"ב-א"ר תרנ"ג, עמ' 20-23. צויין שם, כי באותה שנת-דו"ח תמכו בשבעת אלפים ושלושים ותשע עניים, בני כל העדות, כתמיכה קבועה שכללה כסף במזומן או/ו מצה לפסח. זאת... מלבד תמיכות על איזה מקרים כשכירות בתים וחלוקת פחמין ועזר לחולין וכדומה...

82 חיזוק לקביעה זו — ראה: הערת מו"ל 'חבצלת' (תרנ"ב, גל' 16). בתרנ"ד הודה החכם-באשי, הרב י"ש אלישר, כי התמיכה בעניי עדת דאגסתאן מועטה ואינה מספקת: '... מה שלוקחים מעט מן המעט מקופת הכולל לא יספיק להם אפילו לא לחיי שעה, יען כי קופת הכולל כבוש תחת משא כבד, שבעת אלפים נפשות ויותר'. — ראה: 'קול מציון קורא לעזרה בצרה', חבצלת, תרנ"ד, גל' 28; ראה גם ידיעה בהצבי, תרנ"ו, גל' מא.

החיכוכים על רקע כלכלי בין העדות המזרחיות לספרדים הם עדות נוספת לכשלון המשטר הכלכלי שהיה נהוג בישוב באותו זמן ומבוסס על חלוקת תמיכות. משטר זה לא ענה על צורכי הציבור המתפתח, לכן גברה המתחיות ונתרבו ניסיונות הפירוד בין העדות.

ההנהגה הספרדית אמנם איבדה בהדרגה ותוך מאבקים קשים את שליטתה על חלק מהעדות המזרחיות, וגם המסגרת הארגונית של הציבור הספרדי נתרופפה. ואף-על-פי-כן לא הגיעו העדות המזרחיות לעצמאות ארגונית מוחלטת בתקופה הנדונה ונשארו כפופות לוועד העדה הספרדית ולחכם-באשי, כבעל הסמכות הייצוגית היחידה שהוכרה על-ידי השלטונות וכהנהגה הרוחנית העליונה של הישוב. רק לאחר המלחמה הצליחו רוב העדות המזרחיות להינתק כליל מעדת-האם הספרדית ולהתארגן במסגרות ארגוניות עצמאיות לחלוטין.

הפניות ביבליוגרפיות

- אידלזון איליאב אלמאליח, לתולדות אלמאליח, מארי אלישר, ארכיון אלישר, לחיות ארכיון בן-אריה בן-יעקב בן-צבי, אוכלוסי בן-צבי, ארץ בן-צבי, נדחי כר-אשר ברנאי, העדה ברנאי, עבדה גאון, ארכיון גאון, יהודי תרפ"ח-תרצ"ב. גרייבסקי
- א"צ אידלזון, 'יהודי בוכרא', מזרח ומערב, א (תר"פ), עמ' 317-326.
 מ' אליאב, ארץ-ישראל ויישובה במאה הי"ט, 1777-1917, ירושלים 1978.
 א' אלמאליח, לתולדות עדת המערבים בירושלים, א"מ לונץ (עורך), לוח ארץ-ישראל לשנת תרס"ט, עמ' 53-56.
 — —, 'מאורי יחיא צארם ז"ל', הראל — קובץ זכרון להרב רפאל אלשיך, תל-אביב תשכ"ב.
 אליהו אלישר, ארכיון י"ש אלישר שסימונו 4^o1271, מדור אוספים, הספרייה הלאומית, ירושלים.
 — —, לחיות עם יהודים, ירושלים תשמ"א.
 ארכיון העדה התימנית.
 י' בן-אריה, עיר בראי תקופה — ירושלים במאה התשע-עשרה, ירושלים תשל"ז.
 א' בן-יעקב, לתולדות יהדות בוכארה בירושלים, מחברת, תוכרת 8-5 (תשי"ג), עמ' 105-108.
 י' בן-צבי, אוכלוסי ארץ-ישראל, תל-אביב תרצ"ז.
 — —, ארץ-ישראל ויישובה בימי השלטון העות'מאני, ירושלים תשל"ו.
 — —, נדחי ישראל, ירושלים תשכ"ז.
 ש' כר-אשר, 'היהודים באפריקה הצפונית ובמצרים', תולדות היהודים בארצות האיסלאם, העת החדשה עד אמצע המאה הי"ט, ירושלים תשמ"א, עמ' 121-196.
 י' ברנאי, 'העדה המערבית בירושלים במאה הי"ט', פרקים בתולדות היישוב היהודי בירושלים, א, ירושלים תשל"ג, עמ' 129-140.
 — —, העדה המערבית בירושלים במאה הי"ט, עבודת-גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1970.
 מ"ד גאון, ארכיון מ"ד גאון, שסימונו 4^o795, מדור אוספים, הספרייה הלאומית, ירושלים.
 — —, 'יהודי המזרח בארץ-ישראל בעבר ובהווה', א-ב, ירושלים תרפ"ח-תרצ"ח.
 פ' גרייבסקי, מגנזי ירושלים, א-כד, ירושלים תרפ"ה-תרצ"ב.

ב"צ גת, הישוב היהודי בארץ-ישראל (1840-1881), ירושלים תשל"ד.	גת
ש דורי, חיים חדשים — שבעים שנות עליה מתימן, תל-אביב 1972.	דורי
נ' דרויאן, 'החכם ד"ר משה גאסטר והקהילה התימנית בירושלים (בעקבות ביקורו בארץ-ישראל באביב 1907)', קתדרה, 6 (תשל"ח), עמ' 167-185.	דרוואן, גאסטר
— —, 'צמיחתה והתפתחותה של העדה התימנית בארץ-ישראל', עבודת-גמר לקבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בראילן, רמת-גן תשמ"מ.	דרוואן, עבודה
עיתון עברי, יצא לאור בירושלים.	האור
עיתון עברי, יצא לאור בירושלים.	החרות
ר"ת הכהן, אבנים בחומה, ירושלים תש"ל.	הכהן
פנקסי דו"ח הכנסה והוצאה של ועד העדה הספרדית בירושלים, ירושלים (תש"ד).	המורה לצדקה
עיתון עברי, יצא לאור בתל-אביב.	הפועל הצעיר
עיתון עברי, יצא לאור בירושלים.	הצבי
עיתון עברי, יצא לאור בורשה.	הצפירה
עיתון עברי, יצא לאור בירושלים.	השקפה
ז' וילנאי, 'היהודים המערביים כחלוצי הישוב בארץ, אוצר יהודי ספרד, ו (תשכ"ג), עמ' 183-190.	וילנאי
ר' בנימין ב"ר הכהן, זכרון לפני ה', ירושלים תרנ"ג.	זכרון
עיתון עברי, יצא לאור בירושלים.	חבצלת
חשבון הכנסה והוצאה מתברת עזרת דלים לק"ק גורג'ים, ירושלים תרס"ח-תרס"ט.	חשבון
נ"ב טג'ר, תולדות יהודי בוכארה, תל-אביב תשל"א.	טג'ר
י' טובי, 'היהדות האירנית', תולדות היהודים בארצות האיטלאם, העת החדשה — עד אמצע המאה הי"ט, ירושלים תשמ"א, עמ' 48-70.	טובי, היהדות
— —, 'לתולדות היחסים בין התימנים והספרדים בירושלים בשנים תרמ"ב-תרס"ט', פרקים בתולדות היישוב היהודי בירושלים, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 192-215.	טובי, לתולדות
— —, 'שלוחי ועד עדת הספרדים לתימן ולעדן (תרמ"ב-תרס"ט)', קורות ומעשים — דו"ח הוועד הכללי לקהילת התימנים בירושלים, ירושלים תשל"ו, עמ' 19-44.	טובי, שלוחי
ד' ילין, ירושלים של תמול, א, ירושלים תשל"ב.	ילין
א' יערי, 'הקשרים בין יהודי פרס לארץ-ישראל', מחניים, סז (תשכ"ב), עמ' 78-88.	יערי, הקשרים
— —, ספרי יהודי בוכארה, ירושלים תש"ב.	יערי, ספרי
— —, 'שליחים מארץ ישראל לתימן', סיני, ד (תרצ"ט), עמ' שצב-תל.	יערי, שליחים
א' כהן-רייס, מזכרונות איש ירושלים, ירושלים תשכ"ז (תל-אביב 1933).	כהן-רייס
כנגה צדקה, יצא לאור על-ידי כוללות הספרדים בירושלים, ירושלים תרצ"ג.	כנגה צדקה
לוח ארץ-ישראל, בעריכת א"מ לונץ, ירושלים תרנ"ו-תרע"ד.	לוח
'מגילת תאניה', חבצלת (תרנ"א), גל' כט.	מגילת תאניה
י"ג מזרחי, 'העדה הפרסית וסבלותיה', כדור יורד — קובץ מאמרים בשאלות השעה של העדה הספרדית בירושלים, ירושלים תרצ"ה, עמ' 46-49.	מזרחי
ח' מזרחי, יהודי פרס, תל-אביב תשי"ט.	מזרחי, יהודי
— —, תולדות יהודי פרס ומשורריהם, ירושלים 1966.	מזרחי, תולדות
ח"מ מיכלין, בראי הדורות — אוסף מאמרים, זכרונות ורשומות על ירושלים, תל-אביב תש"י.	מיכלין
מ' ניישטט, יהודי גרוזיה, תל-אביב תש"ל.	ניישטט
י' ניני, תימן וציון — הרקע המדיני, החברתי והרוחני לעליות הראשונות מתימן, 1800-1914, ירושלים תשמ"ב.	ניני

- א' פירסט, 'חלוצי הישוב החדש — עולי אסיה, הד המזרח, ב (תש"ד), עמ' 10. — — ירושלים החדשה, ירושלים תש"י.
- א' פנחסי, כתיב אברהם עמנואלי (פילוסוף), ירושלים 1960.
- מ"נ פרוש, בתוך החומות — קורות ובקורת, ירושלים תש"ח.
- נ"ד פריימאן, ספר הזכרון הירושלמי, ירושלים תרע"ג.
- א' צארום, 'לדמותו הרוחנית של ר' אברהם אלנדאף זצ"ל, קורות ומעשים — דו"ח הועד הכללי לקהילת התימנים בירושלים, ירושלים תשל"ו, עמ' 45-47.
- —, 'עליית יהודי פרס לארץ-ישראל, במערכה, 229 (תש"מ), עמ' 10-11, 24.
- —, 'יהדות בוכרה', בתפוצות הגולה, יד (תשל"ג), עמ' 101-119.
- י' רצהבי, בואי תימן — מחקרים ותעודות בתרבות יהודי תימן, תל-אביב תשכ"ז.
- —, 'זכור לאברהם — זכרונותיו של ר' אברהם אלנדאף זצ"ל, פרקים בתולדות היישוב היהודי בירושלים, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 144-191.
- —, 'עליית יהודי תימן בתרמ"ב לאור תעודות חדשות', סיני, סג (תשכ"ח), עמ' קסג-קעא.
- —, 'שד"רים לתימן בשנות תרמ"ג, תרמ"ט', שלם, א, ירושלים תשל"ד, עמ' 427-453.
- —, 'תעודות חדשות על פרידת התימנים מן הספרדים', ספר השנה של אוניברסיטת בר-אילן, יד-טו (תשל"ז), עמ' 242-296.
- נ' שוראקי, קורות היהודים בצפון-אפריקה, תל-אביב 1975.
- ש' תם, זכרונות מעלייתם וישובם של יהודי תימן בירושלים, ירושלים תש"ל.
- פירסט, חלוצי פירסט, ירושלים פנחסי פרוש פריימאן צארום קשאני, עליות קשאני, בתפוצות רצהבי, בואי רצהבי, זכור רצהבי, עליית רצהבי, שד"רים רצהבי, תעודות שוראקי תם

